

Marshall, Gordon – Adam Swift – Stephen Roberts (1997) *Against the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies*. Oxford, Clarendon Press

OECD (2018): *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Paris, OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>.

Putnam, Robert D. (2015): *Our Kids. The American Dream in Crisis*. New York, Simon & Schuster

Róbert Péter (2018): Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.) *Társadalmi Riport 2018*. Budapest, Társ. 64–80.

Róbert Péter – Bukodi Erzsébet (2004): Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000. In: Breen, Richard (ed.): *Social Mobility in Europe*. Oxford, Oxford University Press, 287–315.

Rose, David – Harrison, Eric (2010): *Social Class in Europe. An introduction to the European Socio-economic Classification*. London, Routledge

Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó

Sorokin, Pitirim A. (1959): *Social and Cultural Mobility*. New York: Free Press.

Tóth István György – Szelényi Iván (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. Budapest, TÁRSKI, 25–47.

Dominancia és hegemónia

POLITIKAI IDEOLÓGIÁK A MAI MAGYARORSZÁGON

KISS VIKTOR

Nem vállalkozik könnyű feladatra az, aki be kívánja mutatni napjaink ideológiai irányzatait – akár a hazai, akár a nemzetközi jelenségeket vizsgálja. A modern kapitalizmus nagy eszmerendezerei – a szociáldemokrácia, a liberalizmus, a konzervativizmus, a fasizmus és a kommunizmus – ugyanis régen elvesztették hajdani pozícióikat, tartalmukat és vonzerejüket. Erre a fejleményre reagálhatunk úgy, hogy megpróbáljuk valamiképpen beazonosítani ezek aktuális változatait. Az a megközelítés azonban, amely az ideológiák tartalmi elemeit kívánja számba venni – amit Michael Freeden nyomán neutrális, vagy morfológiai módszernek nevez a szakirodalom – több problémát is okoz (Freeden, 2013). Egyrészt nem tudhatjuk, hogy pontosan hány ideológiát is kutatunk; erre a kérdésre a választ vagy tradicionális felfogásainkra, vagy a szövegelemző szoftvekre és a diskurzusok empirikus elemzésére bízunk. A történelmi fasizmus és kommunizmus nyomán számtalan világnézeti változat maradt vissza; töménytelen protoideológák tűnt fel az elmúlt években, ráadásul a klasszikus centrumideológiák közötti korábbi markáns különbségek elmosódtak, azok valamennyien feloldódtak korunk általában vett (neo)liberális korszakában. (Ali, 2015.; Földes, 2019, 98–99.). Másrészt – és ez talán még az előzőnél is nagyobb probléma – a morfológiai módszert követve nem tudunk számot vetni az ideológiák tényleges politikai szerepével, az egyes irányzatok funkciójával és perspektíváival a társadalmi-gazdasági-politikai küzdelmek tükrében. Mintha az eszmék csak szellemi termékek volnának, nemes gondolatok

és javaslatok, amelyek versengenek egymással a politikusok és a választók figyelméért és szimpátiájáért. E két hiányosságnak köszönhetőek olyan „balesetek”, mint amikor korunk autoriter jobboldali irányzatait egyszerűen fasizmusnak nevezik; amikor a nagypolitikában a két nagy szembenálló és láthatóan gyökeresen különböző irányzatot egyaránt neoliberaisnak minősítik; vagy amikor a populista baloldal különböző mozgalmait szociáldemokratának tekintik. Ezért fordulhat elő, hogy Orbán Viktor reggel fasiszta, délben neoliberais, este pedig kommunista – az aktuális elemzés vérmérsékletének és ízlésvilágának megfelelően.

Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy kísérletet tegyek a hazai politikai ideológiák térképének megalkotására – az elmúlt három évtized globális szellemi mozgásainak a tükrében. Ennek során a kritikai társadalomelmélet ideológiakritikai hagyományát hívom segítségül, amely az ezredforduló táján sok tekintetben gyökeresen új irányt vett. Ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy az orwelli–adornói sémát követő (totális manipulációs) megközelítéseket a hetvenes évektől felváltó kommunikatív és racionalitásközpontú koncepciók (amelyek elsősorban Jürgen Habermas munkássága kapcsán kaptak szélesebb figyelmet) sem képesek már választ adni a jelen korszak politikai kihívásaira. Így a legtöbb teoretikus a dominancia és a diskurzusok kérdéskörét kezdte vizsgálni. Vagyis nem az ideológiák versenye, hanem azok viszonya, politikai funkciója és a gazdasági-társadalmi hierarchiák fenntartásában betöltött szerepe került (újra) a figyelem középpontjába. Azt gondolom, hogy a globális kapitalizmus és a posztmodern korszak folyamatainak megértéséhez érdemes talán az egyik legmarkánsabb megközelítést választani közülük, amely egészen napjainkig meghatározó a baloldali társadalomkritika oldalán: az úgynevezett *domináns ideológia nézőpontját*.

Globális uralkodó eszmék

De mit is állít a domináns ideológia koncepciója? A marxistákat az a zsigeri meggyőződés köti össze immár száz éve, hogy a kapitalizmus megdöntésének kérdése végső soron a gazdaság tanulmányozása során válaszolható meg. Ennek legelemibb formája, amikor a gazdasági jelenségek (mint a válságok, az egyenlőtlenlégek, a kizsákmányolás vagy a szegénység) egyszerűen a radikális-forradalmi politika objektív okaiként jelennek meg. A marxista gyökerű baloldal azt tanítja, hogy a radikális politika lényegét tekintve pusztán következmény. A posztmarxista szerzők gazdasági redukcionizmusnak nevezik azt az alapállást, amikor az egyes elemzők a politikai konfliktusokat a termelés ellentmondásainak függő változójaként fogják fel. Valójában persze a marxizmus sosem volt teljesen redukcionista. Az előző század húszas éveitől egyre növekvő figyelem fordult az ideológia kérdése felé. Érthető módon azonban a legtöbb teoretikus számára sajátos módon vetődött fel a téma: az ideológia elsősorban olyasmiként jelent meg, ami vagy belerondít a változás történelmileg szükségszerű folyamatába (eltántorítva a munkásosztályt tényleges politikai projektjétől), vagy a változás szükségszerű szubjektív összetevőjeként jelenik meg, amely kiegészíti az objektív tényezőket (a munkások helyes tudatát a harc során kívülről kell bevinni – mondta például Lenin). Mindez nyilván annak volt köszönhető, hogy mind a kapitalizmus, mind az ideológia kérdése elsősorban a proletariátus történelmi szerepe kapcsán vetődött fel. Egy olyan forradalom elgondolásán belül tehát, amelynek eljövételét senki nem vonta kétségbe, csak időpontja és módja volt bizonytalan.

Ebben a szellemi közegeben született a domináns ideológia elgondolása is, amely az ortodox marxizmus ökonomizmusával magának Marxnak egyik híressé vált elemzését állította szembe: „Az uralkodó osztály gondolata minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszersmind uralkodó szellemi hatalma is” – mondja *A német ideológia* szövege (MEM 3: 48–49.).

A történelmi fordulatok előfeltétele pedig az ideológiában bekövetkező változás, új világnézetek felemelkedése. Nem untatom az olvasót azoknak a vitáknak a könyvtári irodalmával, amelyekben a különböző marxista teoretikusok vére menő vitákat folytattak azzal kapcsolatban, hogyan kell értelmezni a domináns ideológia koncepcióját, ha hűek akarnak maradni Marx szellemiségéhez (Langman, 2015). Mindebből a jelenlegi elemzés szempontjából az ideológiai dominancia tézise maga a lényeges. Elsősorban Antonio Gramsci hatására, a marxisták felismerik, hogy hiába a gazdaság törvényszerűsége, a történetfilozófiai elemzések, ha a gyakorlatban azt láthatjuk, hogy a rendszer az ideológia segítségével sikeresen működteti és tartja fent önmagát (Gramsci, 1971). Vagyis nemcsak a munkásmozgalomnak, hanem a tőkésnek és pártjaiknak is vannak eszmék – és bizony utóbbiak eredendően nyeresre állnak (Kiss, 2018).

Az elmúlt ötven-hetven évben, tehát a koncepció megszületése óta persze gyökeresen megváltozott a világ. A domináns ideológia elgondolása ma, a posztmodern-globális kapitalizmus időszakában azért nyújthat mégis inspiráló és használható elemzési keretet a politikai ideológiák megközelítéséhez, mert egyszerre ragadhatjuk meg segítségével azt a kettősséget, amelyet magunk előtt látunk, ha körülnézünk a közélet és a társadalom világában. Egyrészt szembevetendő a helyzet *posztmodern* jellege: a szellemi töredezettség, a konzisztencia hiánya, az eszmék és nézőpontok állandó váltakozása, a hétköznapi emberek fejében (és sajnos nem csak az övékben) uralkodó mérhetetlen szellemi káosz és intellektuális reflektátlanság, a depolitizáltság és a pszichológiai/esztétikai terminusok túlsúlya stb. Másrészt aligha tagadható az ideológiai folyamatok *globális* jellege: nemcsak arról van szó, hogy léteznek napjainkban is „uralkodó gondolatok”, amelyeket mérhetetlen erőforrásokkal rendelkező szellemi apparátusok terjesztenek – de ezek (ahogy Manfred B. Steger fogalmaz) egy „globális képzelet” képében a fejünk felett lebegnek (Steger, 2009). Vagyis a domináns ideológia új formája körüli küzdelmek úgy képzelhetők el, ha *elgondolunk egy hatalmas szellemi mezőt, egy posztmarxista értelemben vett mesterdiskurzust*

(Steger, 2013), amelyet bizonyos helyi szereplők és elitcsoportok variálnak, terjesztenek és megszemélyesítenek, más csoportok pedig megkérdőjeleznek, felszámolni igyekeznek és megfogalmazzák alternatíváit.

A következő fejezetben bemutatom, hogy milyen elemekből áll össze ez a globálissá váló uralkodó eszmevilág, és a rendszerváltás után milyen módon jelent meg idehaza politikai ideológiaként. Előtte azonban még egy problémát tisztázni kell: mire is való tulajdonképpen a domináns ideológia? A kérdés megválaszolása során érdemes magához Antonio Gramscihoz fordulni. Gramsci munkái kapcsán gyakorta emlegetik a dominancia fogalmát, de azzal kapcsolatban – ahogyan azt Simon Susen megjegyzi – elsősorban annak „kemény”, „direkt” vagy „radikális” formájára gondolnak. A dominancia ezen változata az egyének nyílt és erőszakos elnyomása a hatalmon lévők részéről. A felül lévők aszimmetrikus viszonyokat hoznak létre, tehát rendelkeznek azokkal az eszközökkel, hogy rákényszeríthetik alárendeltjeiket a nekik megfelelő viselkedésre. Ennek példái a szolgásklasszikus változatai, a diktátorok, a proletárokat kizsigerelő gyárosok, vagy középkori egyház. Sokkal kevesebb szó esik azonban a dominancia „puha”, „indirekt” vagy „komplex” módozatáról, amely a (poszt)modern kapitalizmus sajátja és amely Gramsci érdeklődését is felkelti. Ahogy Luc Boltanski megfogalmazza: ma az elnyomás egyik elsődleges eszköze a domináns ideológia. Esetében a kényszerítés sajátos módjáról van szó. Lényege, hogy jelen vannak olyan „hivatalos” vagy „uralkodó” eszmék, amelyek kapcsán a „kritika bizonyos mértékig lehetségesnek tűnik”. Hiszen szólásszabadság van, és a vélemények pluralizmusa alkotmányos érték (Boltanski, 2008, 151.).

Gramsci a duális tudat létezéséről beszél a domináns nézetek kapcsán. Szerinte elvileg a média, a tudományos világ, a politikai elitek stb. által terjesztett nézetekkel nem kötelező egyetérteni. Az emberek fejében számtalan más gondolat is jelen van. Ám a szereplők soha nem lehetnek biztosak abban, hogy milyen jellegű kritika az, amit megfogalmazhatnak a domináns nézetekkel szemben. Nem is beszélve arról, hogy milyen mértékig térhetnek el büntetlenül a hatalom által normálisnak, szalonképesnek vagy

éppen tudományosnak tekintett állításoktól. Az emberek tudata megkettőződik: lesznek saját gondolataik és olyanok, amelyekről úgy vélik, hogy (nyilvánosan) gondolniuk kell őket (Abercombe–Turner, 2014, 15.). A domináns ideológia indirekt módon valóítja meg a hatalmi kényszert és készlet behódolásra: akár nyíltan és cenzúrázatlanul, akár titokban és szóvirágok mögé rejtve fogalmazzuk meg egyet nem értésünket, számolnunk kell azzal, hogy bármelyik pillanatban kizárhatnak bennünket a játékból. A művész nem léphet fel többé, a tudós nézetei kínossá válnak, a munkavállaló elveszti az állását egy közösségimédia-poszt miatt, a politikussal nem akarnak többé szövetséget kötni. Háttal fordítanak a barátok, azok akik pedig – tudjuk jól – magánéletükben maguk is hasonlókat gondolnak stb.

A 21. század globális kapitalizmusában a domináns ideológia új dimenziója nyílt meg, amikor a nagy multinacionális vállalatoknak is „hivatalos világnézete” lett: az uralkodó eszmék terjesztőiként elvárják munkavállalóiktól, hogy megfeleljenek azoknak az elveknek, igazságoknak (a kapitalizmust érintő gondolatokat is), amelyek mellett nyilvánvalóan a profit érdekében elkötelezték magukat. Ezeknél a cégeknél külön részlegek foglalkoznak a domináns ideológia terjesztésével, és a munkavállalók számára a karrier egyik feltétele, hogy megfelelő minőségben tudják képviselni azokat. A nagyvállalatok által használt komplex technikák közé tartoznak az úgynevezett társadalmi felelősségvállalás során felvállalt „szimpatikus nézetek” – mint a melegek jogainak képviselete, a tolerancia, az erőszakmentesség vagy a környezettudatosság –, amelyeket reklámjaikban a brand részeként tüntetnek fel. Azok a vezetők, alkalmazottak vagy partnerek pedig komoly szankciókra számíthatnak, akik ezektől eltérő eszmék nevében lépnek fel. De a globális mesterdiskurzust terjeszti Hollywood, a Walt Disney is, ahogyan a reklámok és a divat is körülötte forog.

Jelen tanulmányban abból indulok ki, hogy a politikai eszmék között elsősorban úgy igazodhatunk el napjainkban, ha a domináns ideológiához fűződő viszonyuk alapján azonosítjuk be és osztályozzuk őket. Az elemzést ezért azokkal a politikai

irányzatokkal kell kezdeni, amelyek maguk is termelik, megjelenítik és védik a korszak uralkodó nézeteit. A hatalmon lévők azért képviselik a domináns nézeteket, hogy segítségükkel önmagukat is támadhatatlanná tegyék. A társadalom tagjainak ugyanis célszerű a domináns ideológia képviselőinek oldalára állniuk. A domináns ideológiában nem feltétlenül hiszünk, de mindenképpen elfogadjuk létezésüket – függetlenül attól, hogy mennyire tekintjük igaznak vagy hamisnak őket. Ennek számtalan oka lehet. Mindegy azonban, hogy komfortásból teszünk így; annak praktikus belátása vezet bennünket, hogy nem tehetünk másként; a társadalom racionalitásának természetes részeként valljuk magunkénak tételeit; vagy ténylegesen mozgósít és magával ragad bennünket (tehát internalizálódik) a minden csatornából felénk áradó világgép – a domináns ideológia már is elérte a célját. A legtöbbször önként vetünk el minden olyan eszmét, cselekvési irányt és magánéleti stratégiát, amely nem egyeztethető össze az uralkodó eszmékkel és értékekkel.

A domináns ideológia nem azt kívánja, hogy a társadalom tagjai feltétlenül engedelmessé váljanak neki – azt szeretné elérni, hogy csak komoly feltételek teljeülése esetén hagyják figyelmen kívül. Nem arra kényszerít, hogy megtegyünk valamit, sokkal inkább, hogy elfogadjuk, ha nem tehetünk mást. Siva Vaidhyanathan mutatja be a domináns ideológia működését a közösségi média, különösen a Facebook kapcsán. Mark Zuckerberg platformját szerinte egy soktényezős ideológia tartja mozgásban, amely a narcizmus, a közösséghez tartozás, az élvezet, a végtelen információ és a demokrácia nevében szippantja be a felhasználókat. Az emberek jelentős része idővel rájön, hogy a Facebook nem az a hely, amit ígértek neki és őt magát is nagyon kedvezőtlen irányba változtatja meg. Csakhogy ekkor már nem képes kiszállni, hiszen úgy érzi, hogy ha megtagadná az uralkodó ideológiákat, ha leiratkozna az oldalról, azzal súlyos retorziókat kockáztatna saját „vélemény buborékjának” tagjai részéről – ráadásul elvesztené társadalmi kapcsolatait, tevékenységeit és nem lenne többé jelen ott, ahol mindenki más jelen van (Vaidhyanathan, 2018).

Posztpolitika, hiperglobalizáció, individualizmus

1989 sajátos helyzetben találta a kelet-közép-európai régiót – és annak részeként Magyarországot. Senki számára nem volt kérdéses, hogy egy korszak véget ért és egy gyökeresen más időszámítás kezdődik mind helyi, mind globális szinten. Az új korszakkal kapcsolatban azonban kevesen rendelkeztek konkrét elképzelésekkel. Annál többen voltak olyanok, akik aggodalmuknak adtak hangot azzal kapcsolatban, hogy az átmenet talán nem lesz annyira sima és sikeres, mint azt sokan remélték. A régióban ugyanis egyszerre három párhuzamos folyamat zajlott: (1) a rendszerváltás, vagyis a létező szocializmussal való szakítás; (2) az euroatlanti integráció, vagyis a fejlett nyugati demokráciák és a nemzetközi szervezetek világába való komfort és kritikátlan beépülés; (3) illetve a szabadversenyes kapitalizmus egyfajta új változataként a „globális tőke diktatúrájának”, a fogyasztói (világ)társadalom létrejöttének a folyamata külön-külön is komoly kihívást jelentett a korszak új elitjei és ideológusai számára. A domináns ideológia helyben létrejövő változatainak a legfontosabb feladata azonban nem az volt, hogy mindenkit meggyőzzön az átmenet helyességéről – hiszen a régió országainak lakossága minden fenntartás nélkül rohant a kapitalizmus karmai közé. A problémát kezdettől fogva az jelentette, hogy a rendszerváltó elitek képtelenek voltak megfelelni a velük szemben támasztott elvárásoknak, illetve egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a bipoláris világrend után létrejövő „szép új világ” sem annyira szép, sem annyira új nem lesz, mint sokan remélték. A kilencvenes-kétezres évek uralkodó gondolatainak ezért az volt a feladata, hogy megakadályozzák azt, hogy a közép-európai társadalmak más utat válasszanak, hogy eltérjenek a „hármás átmenet” (rendszerváltás, integráció, szabadversenyes kapitalizmus) számukra kijelölt irányától – és ezzel megkérdőjelezzék bizonyos szereplők vezető szerepét.

Az elmúlt harminc év eszmei folyamatainak bemutatását persze nagyban nehezíti, hogy a domináns ideológiának sosincs neve. Egymás mellett álló elemek összessége, amelyek gyakorta

nincsenek is szigorú logikai kapcsolatban egymással. A rendszerváltás után kialakult uralkodó ideológia jelenlétét azonban szinte mindenki érzékeli, és a közbeszédben jobb híján a „balliberális oldal gondolatvilágaként”, (neo)liberalizmusként vagy szociálliberalizmusként hivatkoznak rá. Ezek annyiból kétségtelenül indokoltak, hogy megragadják egyrészt, hogy ezek az eszmék bizonyos jól behatárolható elitcsoportokhoz kötődtek, másrészt, hogy alapvetően a liberális gondolkodásmódra épültek rá vagy kapcsolódtak hozzá.

Pontosabb képet kapunk ezért az 1989 utáni hazai ideológiák versengéséről, ha a domináns ideológia legfőbb tartalmi elemeit próbáljuk számba venni. Ebben az esetben szembeűnő, hogy az idehaza uralkodóvá váló eszmék úgy jönnek létre, mint a globális szinten kiépülő domináns ideológia elemeinek a helyi változatai, amelyeket a „komprádor” elitek igényeinek és a régió sajátosságainak megfelelően formálnak meg. Ez az „import” *a posztpolitika, a hiperglobalizáció és az individualizmus elgondolásaiban* érhető leginkább tetten.

A *posztpolitikai ideológia* szerint a hagyományos politika, a baloldal és a jobboldal közötti különbségtétel, a pártok és mozgalmak felett eljárt az idő. A globális korszakban a jó kormányzás olyan bonyolult közpolitikai tevékenység, amelyhez elsősorban szakértelemre és gyors döntésekre van szükség. A szakértő, a szakpolitika ennek a világnak az egyik fő hívószava. A népítélőképessége és a demokratikus procedúrák bizonytalansága ugyanis nem alkalmas a továbbiakban arra, hogy a mindennapi ügyvitel alapjaként szolgáljon. Jó döntéseket csak az ahhoz megfelelő tudással rendelkezők hozhatnak. Ahogyan a politika egyre inkább ennek az elgondolásnak rendelődött alá, szemléletmódja is átalakult. A választókat fogyasztókként kezdték kezelni, akik a politikusok között úgy döntenek, mint a mosóporok között a boltban, a választásokat pedig a bevásárlás pillanatnyi aktusának mintárája képzelték el. Közvélemény-kutatásokkal szondázták és marketingüzenetekkel bombázták őket a kampányok során. Nem véletlen, hogy idehaza is a közvélemény-kutatásokat és a marketingtanácsadókat kezdték el guruként tisztelni

– sokuk nem kis politikai, illetve anyagi tőkét halmozott fel az elmúlt években. A cél ugyanis a képviselet helyett a közvélemény megformálása (megdolgozása) lett, így biztosítva a felhatalmazást a szakértői-politikai elitek számára, hogy kedvük szerint cselekedjenek. Arra törekedtek, hogy az állampolgárok két szavazás között húzódjának vissza saját magánéletükbe, és sorsukat bízzák a komplex folyamatokat átlátó kormányzati apparátusokra (Kiss–Kerégyártó, 2019).

Idehaza ez az ideológia különösen fontos szerepet töltött be abban, hogy a Kádár-rendszer végének szabadpiaci elveket valló közgazdász elitje átmentse saját vezető pozícióját a rendszerváltás utáni időszakra – ahogyan ezt Sebők Miklós és Scheiring Gábor könyvei részletesen be is mutatják (Sebők, 2019; Scheiring, 2019). Gyurcsány Ferenc elhíresült „öszödi beszédével” kapcsolatban kevesen hangsúlyozzák, hogy annak kiindulópontja éppen az átmenet uralkodó posztpolitikai ideológiája volt: az a meggyőződés, hogy a választók elől el kell titkolni az ország valódi helyzetét a győzelem érdekében és közben egy szűk technokrata elittel kidolgozni egy reformcsomagot, amelyet azután a társadalom megkérdezése nélkül kell bevezetni. *„Aki a Magyar Szocialista Párt környékén befolyásos véleményformáló makrogazdasági ügyekben Kornaitól Bokrosig, Békésitől Surányiig, Vértestől a jó ég tudja kicsodáig, azokkal végigbeszéltük, végigszenvedtük, végigüvöltöttük. (...) A megoldásunk biztosan nem tökéletes, igazatok van, biztosan nem, csak nem tudunk jobbat. Olyat, amiben meg tudunk állapodni a szakma nagy részével, amit el tudunk fogadtatni a piacokkal, el tudjuk fogadtatni a koalíciós partnerrel (...) És nem probléma, hogy elveszítjük akkor egy időre a társadalmi támogatásunkat. Aztán majd visszazerezzük. Mert majd megértik utólag.”*

A bipoláris világrend összeomlása után a nyugati világban kiépülő domináns ideológia második fő eleme a *hiperglobalizáció* elgondolása volt. A hidegháború korszakát eszerint egy olyan időszak váltotta fel, amelyben a kapitalizmus végső győzelmet aratott. A „nincs alternatíva” (TINA) jelszavát Margaret Thatcher fogalmazta meg az elsők között: a globalizáció korában mindenkinek alá kell vetnie magát egy gigantikus társasjáték

szabályainak. A multinacionális tőke világhuralma, a technikai fejlődés korlátlanága és a végtelen növekedés elől nincs menekvés (Steger, 2013). Ennek hazai változata a felzárkózás ideológiája volt. A felzárkózás paradigmájának képviselői szerint a globalizáció korában bárki győztesen kerülhet ki, aki megérti az új korszak sajátosságait és bejárja a demokratikus átmenet, a nyugati integráció és a piacosság szükségzerű és fájdalmas útját. A domináns ideológia fő üzenete ekkor: a globális korszakban a gazdag és demokratikus országok elit klubja áll szemben a harmadik világ nyomorával és diktatúráival. A Kívül és a Belső közötti határmegvonást, amely ma elsősorban jellemzi az új jobboldali politikákat, tehát nem Orbán Viktor vagy Donald Trump találta ki – bizonyos változata markánsan jelen volt már az 1989-et követő uralkodó (neo)liberális-(hiper)globalizációs ideológiában is. Ahogyan Slavoj Žižek fogalmaz: „a győzedelmes liberális-demokratikus Új Világrend egyre inkább kijelöli a határt, amely elválasztja a „belült” a „kívültől”; amely falat von azok közé, akiknek sikerült „belül” maradniuk (ők a fejlett világban élők, akiknek az emberi jogok, a szociális biztonság stb. még mindig járnak) és a többiek, a kizártak közé (ők a fejlődő világ lakói, akik számára az a nagy kérdés, hogyan bontakoztathatják ki a bennük lévő potenciálokat, még akkor is, ha annak ára a demokratikus alapjogok és a szociális biztonság totális negligálása)” (Žižek, 2006, 21.).

A „belül” világába történő integráció, az erősek és sikeresek köréhez történő csatlakozás, a privilegizáltak közé emelkedés vágya hatja át Közép-Európa elmúlt évtizedeit. A domináns ideológia hazai képviselői szerint azonban jó hír, hogy léteznek receptek, amelyek mentén ez meg is valósulhat – ennek a tudásnak pedig ők birtokában is vannak (Csizmadia, 2016). A ’89 utáni két évtizedben az SZDSZ és az MSZP (valamint kezdetben a Fidesz) úgy pozicionálták magukat, mint a demokrácia, a Nyugat és a piac értékeinek helyi képviselői és közvetítői. (Velük szemben a diktatúra, a Kelet és a paternalizmus balkáni megközelítése áll.) A késő-kádári technokrácia és a balliberális értelmiség erre az intellektuális-morális felsőbbrendűsége („tudjuk, merjük,

tesszük”) hivatkozva követeltek kiemelt helyet maguknak. Egyúttal a társadalom többi részére mint hozzájuk képest alsóbbrendű csoportra tekintettek, akiket akaratuk ellenére kell a fejlődés irányába vezetniük. A társadalom többsége szerintük tudatlan, műveletlen és alkalmatlan arra, hogy sikeresen feleljen meg a globalizáció kényszereinek, így megváltoztatásuk nélkül nem valósíthatók meg az új korszak által kínált lehetőségek (Gagy, 2014).

A posztpolitika és a hiperglobalizáció elgondolása mellett az 1989 után régióakra szabadtott uralkodó nézetek harmadik jelentős eleme az *individualizmus világképe* volt. Ulrich Beck több művében, de különösen a kevésbé ismert *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences* címűben a nyugati társadalmak politikai alapszituációját elemezve ennek az ideológiának elsődlegességét emeli ki. A tradicionális társadalmak felbomlása és a modern társadalom „válsága” során (ide értve a létező szocializmusok világát is, amely alapvetően modernizációs kísérletként érthető meg) keletkezett légüres térben egy új korszak születt – összefüggésben a fogyasztói társadalom kiépülésével és a munka világának folyamatos átalakulásával. Az individualizáció azt a tudati változást jelenti, hogy az egyén elsődleges vágyává a saját személyes élete fölött kontroll gyakorlása válik. Az individualizált egyén maga akarja eldönteni, hogy mivel keresse és mire költse a pénzét, milyenné váljon, mi tetszen neki, mivel töltse az idejét, milyen körülmények között és kikkel éljen és hogy mit kezdjen a saját testével stb. „Más szóval [ez az ideológia] az egyéneknek azt a vágyát jelenti, hogy kizárólag önmaguk határozzanak saját perspektíváikról és döntsenek saját cselekedeteikről” (Beck, 2001, 23.).

A posztmodern kapitalizmus világában a domináns ideológia ezen komponense elképesztő mértékben vált részévé a *common sense*-nek, a józan észnek. Elérve, hogy a társadalom tagjai számára ne a közösség, a felelősség és a normák/kötelességek legyenek fontosak többé, hanem a felhalmozás (a túlfogyasztás), az egyéni karrier és az önmegvalósítás a választás állandóan ismétlődő aktusán keresztül. De igazán korlátlanul és kritikát-

lanul Közép-Európa országaiban hódított ez a világkép. A régió lakóit számára a rendszerváltás elsősorban azt jelentette, hogy úgy élhetnek majd, mint nyugaton – márpedig képük a gazdag országokról elsősorban a konzumerizmus és az individualizmus imázsaihoz kapcsolódott. Ennyiben a domináns ideológiának ez a reklámok, amerikai filmek és magazinok által közvetített változata az elitek és a nép közös világnézetévé vált az átmenet során – amelynek elsődleges szerepe volt a politikai osztály legitimációja szempontjából is. „Ameddig egyre többet fogyasztunk, ti is egyre többet lophattok” – mondta az átlagember –, és éppen ezt a konszenzust rúgta fel a Gyurcsány–Kóka-kormány megszorító politikája 2006 után. És ezt állította helyre Orbán 2010-et követően.

Orbán Viktor és a konzervatív forradalom

A hazai kormányzó jobboldal ellenfelei kétségbe vonják, hogy a 2010 után kiépülő kurzusnak bármiféle komolyan vehető eszmei alapja és intellektuális elköteleződése lenne. Orbán Viktort többnyire egy hatalommániás diktátornak, a maffiaállam fejének, a „pillanatot uralni akaró” kommunikatornak, cinikus populistának vagy neoliberais-oligarchikus gazdaságpolitikáját és fasisztoid-autoriter rendszerét sokak számára vonzó eszmékbe csomagoló manipulátornak tartják. Ezek a megközelítések – érkezenek bár a mainstream ellenzéki nyilvánosságból, a kritikai baloldal vagy a pozitivisták tudomány világából – azt az alapvető hibát követik el, hogy az új hazai jobboldalt *nem* a kilencvenes-kétezres évek történéseinek összefüggésében értelmezik. Bár sok patológikus és negatív jelenséget pontosan ragadnak meg az elmúlt tíz év fejleményei közül – éppen Orbán politikájának magvát hagyják figyelmen kívül.

Márpedig az elmúlt időszakban lezajló konzervatív fordulat idehaza (amelyhez hasonló részben több más országban is végbement – az angolszász világtól a kontinentális Európáig) *minden tekintetben a 2010 előtti két-három évtized fejleményeire való*

válaszként született meg. Ekkoriban szerezte meg Orbán Viktor azokat a tapasztalatokat és sérelmeket is, amelyek tetteit máig meghatározzák, és érhetővé teszik azt a víziót, amelyet az orbánizmus meg kíván valósítani. Az orbáni politika tehát alapvetően negatív meghatározottságú: nem áll a háttérben egy „nulla pontként” beazonosítható világnézet, de nem is fogható fel egy üres hatalmi gépezet működtetéséeként. Pozitív tartalmi elemei reakciók és diszkurzív ellen-konstrukciók. Éppen úgy, ahogy 1989 Fidesze az államszocialista represszióra adott radikális ideológiai válaszként határozta meg önmagát, a 2010 utáni kormánypárt is ellenpólusként lép fel: csak itt már nem a kommunista keleti, hanem a liberális globális birodalom tölti be az elnyomó szerepét (Moszkva helyett Brüsszel). Ennyiben Orbán sikerének ideológiai okai közül talán az a legfontosabb, hogy újra tudta teremteni azt a szerepet, ami őt annak idején nagyá tette a Hősök terén, Nagy Imre újratemetése kapcsán. Ez pedig a radikális szabadságharcos-forradalmár alapállása, aki immár (húsz évvel később és ennyivel idősebben) liberálisból konzervatívává változott.

Békés Márton egyike azoknak a teoretikusoknak, akik a jobboldalon kísérletet tettek ennek az emancipátori szerepnek az elméleti megalapozására. Szerinte korunkban Gramsci-féle értelemben vett globális hegemoniaküzdelmek zajlanak, amelyek a kultúra területére irányítják a figyelmet. Orbán, aki anno ebből a témából írta a szakdolgozatát, most éppen az olasz gondolkodó segítségével érthető meg. „Gramsci hegemoniáról szóló elmélete ma aktuálisabb, mint gondolnánk. Manapság ugyanis a globalista elitiek kormányoznak és a liberálisoké a kulturális hegemonia, a kormányzottak pedig mi vagyunk. (...) Sok minden változott Gramsci kora óta, a gazdasági alap ma a nemzetek feletti neoliberális világhoz tartozik, a kulturális felépítmény pedig a kozmopolita elitiek ellenőrzése alatt áll. (...) Fel kell ismerni, hogy e kettő [ti.: a globális kapitalizmus és a hegemon globális kultúra – K.V.] szövetséges egymással és csak egy ellenhegemonikus gépezet és egy új történelmi blokk létrehozásával győzhető le.” (Békés, 2020, 120.)

Békés pontosan érzékeli, hogy Orbán politikája csak a 2010 előtti „liberális elitekkel” szemben zajló küzdelemként érthető meg, ám csak részben van igaza abban, hogy annak elsőszámú hadszíntere a „kulturális hegemoniáért” folytatott versengés. A 2010 után hatalomba került hazai jobboldal célja – fő tézisem szerint – ugyanis elsősorban nem egy, az elmúlt kétszáz év változásaira reagáló *kulturális ellenforradalom*, hanem az 1989 után kialakult domináns eszmék ellen fellépő *ideológiai forradalom* létrehozása. Ne felejtjük el: Gramsci a sikeres hatalomgyakorlással összefüggésben, a hegemonia kapcsán nemcsak a kulturális, hanem az ideológiai harcok fontosságáról is beszél – és valójában ez utóbbi a magyar kormányfő kedvenc terepe. A tíz éve fennálló jobboldali kurzus kultúrharcos értelmezése persze első ránézésre evidensnek tűnhet, hiszen a hatalom holdudvara tele van premodernista értelmiségekkel. Sok tekintetben láthatjuk visszaköszönni a népi/urbánus, posztkommunista/polgári, keresztény/ateista, nemzeti/kozmpolita, liberális (progresszív)/konzervatív stb. törésvonalak mentén vívott, évtizedek óta zajló és mindenki számára „jól ismert” elitharcokat is. Amennyiben azonban kilépünk az értelmiségi csoportok világából, rögtön szembeűnővé válik, hogy legkevésbé sincs szó valamiféle „új kultúra” létrehozásáról. Még kormányzati körökben is elismerik, hogy a kormánypárti kultúra intézményei alulteljesítenek. A mindennapi kultúra szintjén pedig a kormánypropaganda a legtöbb esetben közvetlenül a már évtizedek óta meglévő sajátosságokra épít – a Habony Árpád és Rogán Antal nevével fémjelzett „hegemoniagépezet” éppen azért vívta ki Orbán elismerését, mert gátlástalanul képes meríteni a társadalom mélyrétegeiben meglévő előítéletekből, szokásokból, beidegződésekből, tévhitekből, fóbiákból és intellektuális-morális elemekből.

A kormányzó jobboldal számára tehát *nem a kultúrharc, hanem az ideológiai küzdelmek az elsődlegesek*. Hibát követ el azonban az, aki Orbán intellektuális háttérét és ideológiai mintáit a történelmi fasizmus, a tradicionalizmus vagy éppen a kontinentális konzervativizmus irányából próbálja megérteni. A kimondottan könyveket olvasó emberként ismert miniszterelnök és tanácsadói szá-

mára a fő forrást a tudományos világ peremén alkotó jobboldali botrányszerzők (Juval Noah Harari, Roger Scruton, Tilo Schabert, Jordan Peterson) az új jobboldal (Alain de Benoist, Guillaume Faye), a 2008-as válság után felemelkedő *alt-right* (Pat Buchanan, Milo Yiannopoulos, Curtis Yarvin), illetve az úgynevezett *radikális jobboldal* (Éric Zemmour, Michel Houellebecq, Ranaud Camus, Rolf Peter Sieferle, Michel Onfray) – vagyis összefoglalva a napjainkban zajló *konzervatív forradalom* teoretikusai jelentik.

Amennyiben azt keressük, hogy végső soron mi köti össze ezeket a jobboldalon igencsak közismert szerzőket, akkor két meghatározó közös élményt mindenképpen érdemes kiemelni. *Először*: a konzervatív forradalom híveinek mély meggyőződése, hogy korunkban az uralkodó ideológia bizonyos intézmények, gazdasági csoportok és értelmiségi elitek érdekét szolgálja, tehát napjaink progresszív-liberális korszelleme nyers hatalmi-politikai célokat fed el. Mégpedig azon szereplőket, akik az elmúlt ötven évben elfoglalták az egyetemeket, a nemzetközi szervezeteket, az NGO-kat, a médiát, a kulturális intézményeket, a kormányzati bürokráciát stb. – elérve, hogy senki számára ne legyen mozgástér, aki nem képviseli kritika nélkül az 1968-as eszméket, vagy a globális tőkének tetsző gondolatokat. A mai nyugati világ uralkodó eszméi tehát *lényegileg elnyomók*, és mára olyan extrém formát öltenek, amely *beláthatatlan következményekkel jár* – függetlenül attól, hogy amúgy „van-e igazságtartalmuk”. (Ez a gondolat a baloldalon is ismerős, különösen Mark Fisher munkáiból) (Fisher, 2018). *Másodszor*: ez az irányzat úgy gondolja, hogy a jelenleg vezető szerepet betöltő, ám régi lejáratódott és korrumpált *eszmék és intézmények helyett újakat kell létrehozni*. Vagyis szinte mindent újra kell gondolni – hiszen még a konzervatív nézetek képviselőire is túl nagy hatással volt az 1968 utáni ún. kulturális marxista és progresszív liberális offenzíva. Ennyiben valamennyien „a mainstream ideológia rabigájában vergődünk” (Corcuff, 2020, 81.). Bátran és provokatívan meg kell vizsgálni a kényes kérdéseket is: mi a helyzet a nemzetállammal, a szabadsággal, a bevándorlókkal, a gender-viszonyokkal, a fogyasztással, a nagyvállalatokkal, a tech-

nikai fejlődéssel, a klímakérdéssel, az iszlámmal, a melegekkel, a kisebbségekkel – a sor pedig a végtelenségig folytatható. Nem vitás persze, hogy a könyörtelen újragondolásnak és a liberális-egalitárius-progresszív aktivista örülettel szembeni fellépésnek jobbára az egyenlőtlenség, a rasszizmus, az összeesküvés-elmélet, a homofóbia, az antifeminizmus, az iszlámellenesség, a tradicionálizmus stb. valamilyen változata lesz a végeredménye. Tehát a „nagy gyanakvás és átgondolás” nem egyszer eklektikus és felületes (sokszor szellemileg igénytelen és félművelt) konzervatív és jobboldali világképhez vezet.

Orbán mindkét élményben osztozik a konzervatív forradalom híveivel. Ahhoz azonban, hogy világossá váljék, pontosan hogyan kell szerinte reagálni a domináns ideológia elnyomására, érdemes Guglielmo Ferrero: *A hatalom* című munkáját felidézni, amelyet a miniszterelnök gyakorta kedvenc könyveként emleget. Ebből a Machiavelli, Weber és Gramsci utánérzést kelthető patetikus műből nem csak azt tanulta meg a miniszterelnök, hogy kétféle forradalom létezik: a gyors és erőszakos baloldali és a fontolva haladó és a nép beleegyezésén nyugvó konzervatív revolúció. Legalább ilyen nagy hatású számára Ferrero tézise, miszerint egy hatalom *vagy a félelemre alapoz, vagy a konszenzusra*, amely a vezető személye körül alakul ki. Nem a választói többség megszerzése tehát a fő cél, hanem az, hogy „elérje utóbbit, tehát az egyetemleges egyetértést” a társadalom széles rétegeiben (Ferrero, 2001, 165.). Arra kell törekedni tehát, hogy a legtöbb ember úgy lássa, a vezér hasonló dolgokat gondol és érez, mint ő maga. Ez a megközelítés egyezik Gramsciéval, aki szerint ideológiai konszenzus nélkül nincs kulturális, morális és politikai hegemonia (Szabó, 2002, 296.). Ferrero úgy véli, az elitnek és a népnek nem kell félnie egymástól, nincs szükség diktatúrára, ha legfontosabb eszméik és céljaik közösek – ez a felfogás persze igencsak távol áll attól, hogy a vezérdemokrácia létrejöttének valamiféle korszakos trendjét lássuk benne. Egy új domináns ideológia létrehozása lebeg tehát Orbán szeme előtt, amit a vezetőnek (tehát neki magának) kell megszemélyesítenie. Ha ugyanis a társadalmi többsége ebben az értelemben a hatalom mögött áll,

akkor az ellenzék szabadon tevékenykedhet, hiszen nem érhet el többet, mint hogy saját kisebbségi bázisát hergeli – ma úgy mondanánk, saját „buborékába” záródik.

Az „egyetemleges egyetértés” fenntartását szolgálják az állandó óriáskampányok, népszavazások és a sokszor bárgyúnak tűnő nemzeti konzultációk. (Soros-terv, LMBTQ-propaganda a gyerekek között, Brüsszel és bevándorlás, rezsicökkentés, szuverenitás stb.). Céljuk azt demonstrálni, hogy markáns véleménykülönbség áll fenn a (demokratikus) kormány és a (globális eliteket kiszolgáló) ellenzék között – és alapvetően a nép előbivel ért egyet. Nem véletlen az sem, hogy 2010 óta több ezer milliárd forintot költött arra a hatalom, hogy megteremtse egy új domináns ideológia bevezetésének legfőbb feltételét: a megnyiségi értelemben vett fölényt azokon a színtereken, ahol az emberek nagyobb része a politikával találkozik. Az állami média elfoglalása, a KESMA létrehozása, az oktatás államosítása, az egyetemek alapítványi tulajdona, a Mathias Corvinus Collegium felfuttatása, a közösségi média megszállását szolgáló profilok, trollhadzseregek és kampányok stb. arra szolgálnak, hogy lokális szinten helyre billenjenek a globálisan érzékelt kommunikációs egyensúlytalanságok. Vagyis a domináns ideológia képviselőit elszigeteljük. Az ellenzék gyakorta követi el azt a hibát, hogy egy kalap alá veszi a kormány „diktatórikus” intézkedéseit – pedig azok háttérben más-más motivációk húzódnak meg. A CEU elüldözése, a Norvég Alap ellehetetlenítése, az FSZE újrafarmálása, a gender-szak bezárása például azt a célt szolgálta, hogy kiiktassák a globális domináns ideológia legfontosabb hazai „hídőállásait” – tehát az orbáni ideológia szerint nem elnyomó; *éppen ellenkezőleg*: felszabadító szándék vezette őket.

Egy új domináns ideológia megteremtése felé

Az elsődleges ideológiai cél a kormányra kerülő jobboldal számára a liberális korszellem delegitimálása, majd 2010 után teljes lecserélése lett. Orbán konzervatív forradalma ennek meg-

felelően éppen az 1989 utáni két évtizedben regnáló domináns ideológia (fentebb általam is bemutatott) legfontosabb elemeit vette célba. Amikor a miniszterelnök 2021 nyarán egyik legfőbb szövetségeseivel, Aleksandar Vučić szerb vezetővel találkozott, így fogalmazott: „A magyar–szerb együttműködés alapja, hogy mindkét ország nagy, kezdeményező döntéseket akar, hogy a gyermekeink jobban éljenek mint mi, továbbá családban és nemzetben gondolkodik mindkét ország.”

Az idézet sűrítve tartalmazza az orbánizmus mindhárom fő eszmei elemét. Egyrészt támadja a liberális demokráciák poszt-politikai korszellemét, mert szerinte a globalizáció korszakában, a 21. század bizonytalan és folyamatosan változó körülményei között azok intézményei és kulcsszereplői egyszerűen ellene dolgoznak mindenfajta gyökeres változtatásnak, és a kormányokat politikai értelemben impotensekké teszik. Az *illiberális demokrácia* létrehozásának elsődleges célja az orbáni ideológia szerint nem a hatalom bebetonozása (ahogy ellenfelei gondolják), hanem a politika cselekvési potenciáljának visszaszerzése. A cél tehát a demokrácia kiszabadítása a domináns („liberális”) ideológia karmai közül és ezzel párhuzamosan a politikát új eszközökkel ellátva, egy erős fejlesztő állam létrehozása. Az illiberalizmus kifejezés tulajdonképpen azt jelenti, hogy egy ilyen centralizált és monolit modellt a liberális elvek és intézmények fenntartása mellett nem lehet működtetni. Elsősorban Szingapúr és Kína példája lebegett mindvégig a Matolcsy–Varga páros által megjelenített gazdaságpolitika szeme előtt mintacsaként (Pogátsa, 2016, 69–70.). Az illiberális demokráciák alapelve, hogy egy erős, a változó környezetre gyorsan reagáló és korlátlan hatalommal rendelkező állam fejleszti a gazdaságot, az infrastruktúrát, a humán erőforrást stb. – utólag pedig a nép ítéletet mond a projekt sikeréről és arról, hogy a fejlődés eredményeit megfelelő mértékben érzi-e a saját bőrén.

Másrészt az orbánizmus ideológiájának fontos eleme a *lokalisták és a globalisták harcaként* értelmezett küzdelem, ahol előbbiek védik a nyugati civilizációt és a nemzetállami szuverenitást – tehát mindazt, amit utóbbiak fenyegetnek. A lokalisták

(szuverenisták) a vallási fundamentalistákkal, a transznacionális tőkével, a nemzetközi szervezetekkel és ideológiai kiszolgálóikkal szemben hoznak létre erős és védelmező szövetséget: a NER-t. Ez az ideológia szintjén nem csupán azzal jár, hogy gombamód szaporodnak a „nemzeti” előtagok a különféle elnevezésekben, de egyben olyan kérdések középpontba állítását is jelenti, mint a nemzeti tőkés réteg megerősítése (a multikkal szemben), az agrárius világ felértékelése (a kozmopolita várossal szemben), az állami hálózatok túlterjeszkedése (a nemzetközi szervezetekkel és a gyanús civilekkel szemben), a migrációs folyamatok ellenzése (a multikultival szemben) stb. Láncki András elhíresült mondása (amely szerint „amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája”) betekintést enged ebbe a világképbe. Az elmúlt tíz évben mindvégig egy, a kormány irányába lojális nemzeti burzsoázia létrehozása zajlott, amely foglalkoztatóként, regionális szereplőként, kulturális/civil támogatóként és innovátorként egyaránt bázisa lehet egy lokalista államkapitalista kísérletnek.

Végül a *liberális/illiberális*, a *globalista/lokalista* szembeállítás mellett igen erős mozgósító szerepe van Orbán diskurzusaiban az *individualizmus kritikájának*, amely ideológiai ellenpólusaként a hagyományos családmodell propagálása jelenik meg. Az individualizmus az orbánizmus szemében egy posztmodern jelenség, amely felbomlasztja a társadalmakat és végső soron korunk nyugati társadalmainak demográfiai katasztrófáiért felelős. A család lesz a kormányzó jobboldal politikai atombombája a „liberális” domináns ideológia ellen vívott küzdelem során. Alapvetően a kulturális hegemonia újraformálásában játszik szerepet, hiszen rajta keresztül képes a kormány a kívánatos életmódvízióját nyújtani széles társadalmi rétegek számára – jövedelmi helyzettől függetlenül. Orbán tanácsadói jól mérték fel, hogy a magyarok tömege számára tapasztalat, hogy a vadkapitalizmus és a globális kihívások idején egyedül a szülők, a gyerekek és kisebb részt a rokonság az, akikre számítani lehetett – ahogyan azt is, hogy a társadalomban a familiáris értékek elfogadottsága igen erős.

A domináns ideológia elleni küzdelem szintjén ezért elsősorban a leleplezés (sok esetben hamis) szerepét tölti be a családközpontú beszédmód. A globális civil hálózatok és a liberális elitek folyamatos provokálása az iszlám, a bevándorlás, az LMBTQ+, a genderideológia vagy a szingliség témájával azt a célt szolgálja, hogy a társadalom többsége számára átélhetővé tegye az uralkodó ideológia veszélyességét és nemzetközileg szervezett jellegét. Nem véletlen, hogy mára több baloldali szereplő is az ideológiai behódolást javasolja („legyen a baloldal is nacionalista, autoriter és/vagy családcentrikus”) – hiszen a kormány érezhetően győzelmet aratott a társadalom gondolkodásmódjának átalakítása során. Az „illiberális”, a „nemzeti” és a „családi” végső soron egy új domináns ideológia hívószavaiként jelennek meg az orbánizmus teoretikusai és a propaganda működtetői számára – amely önmagát sikeresen jeleníti meg a posztpolitika, a hiperglobalizáció és az individualizmus uralkodó eszméinek egyetlen radikális alternatívájaként. Ebből a helyzetből azonban nem a két oldal valamelyikéhez történő idomulás, hanem egy „harmadik pólus” létrehozása jelenthetne csak kiutat a baloldal számára.

A baloldali populizmus és a politikai-ideológiai vákuum tézise

Az 1989 utáni domináns ideológia elleni küzdelem azonban korántsem Orbán Viktor kormányzásával vagy a 2008-as válság után felerősödő konzervatív forradalommal kezdődött: az úgynevezett alterglobalizációs mozgalmak már 1999-ben ezt tekintették egyik legfőbb feladatuknak. A jelenlegi korszak negatív fejleményeiért egyértelműen a globális tőke és a posztpolitikai alapon álló ún. harmadik út képviselőinek szövetségét tették felelőssé. Jodi Dean szerint nem véletlen, hogy az alterglobalizációs mozgalmak a politikai intézmények foglyul ejtésével, kisajátításával, kiüresítésével vádolták a globális kapitalizmus elitjeit (Dean, 2012). A „globalizáció. alulról!” jelszava felszólítás volt az intézményrendszeren kívüli politizálási formák megtalálására,

az alternatív-aktivista-civil hálózatok pedig dühödten szembenálltak az individualizmus és a fogyasztás pusztító erőivel (Mosca–della Porta, 2006, 197.; Klein, 2004). Az elmúlt tíz év ideológiai térképét azonban Európában mégsem ezek a kezdeményezések határozták meg – hanem az ún. *baloldali populizmus*, amely lényegében, éppen magukból az alterglobalizációs mozgalmakból emelkedett ki. Születésének oka nem elsősorban a 2008-as gazdasági válság – sokkalta inkább az arra adott válasz volt.

A válságkezelés módját ugyanis ekkoriban a média által csak Trojkának (az EU, az Európai Központi Bank és a Nemzetközi Valutaalap) nevezett háromtagú informális szövetség határozta meg, amely elképesztő megszorításokat és tőkebarát intézkedéseket kényszerített rá a különböző kormányokra. A helyzet tehát merőben új volt, hiszen 2008-at követően Európa-szerte egy globális szuperelit (és annak megannyi helyi kiszolgálója) tűnt fel a bajok okozójának – a tüntetések az általuk elvárt döntések ellen törtek ki a legkülönbözőbb helyeken. Különösen Spanyolország és Görögország története az érdekes ezek közül, hiszen ezek a baloldali populizmus születésének ideáltipikus esetévé váltak.

A baloldali populizmus a 2010-es évek vezető ideológiája lett a politikai baloldalon – olyan képviselővel, mint a német Die Linke, a görög Sziriza, a spanyol Podemos, az olasz korai Öt Csillag Mozgalom vagy éppen Jean-Luc Mélenchon, Bernie Sanders és Jeremie Corbyn. Legfőbb sajátossága már elsőre is szembevetendő: célja politikai törésvonal létrehozása a globális elit és a nép, az establishment és a vesztesek, az uralkodó kaszt és az emberek, a Trojka és a megszorítások áldozatai között – vagy ahogy ez később közismertté vált, a (felül lévő) 1 és az (alul lévő) 99 százalék között. Valójában azonban mindez még csak a populizmus kérdésköréhez tartozik és vajmi keveset árul el az irányzat ideológiai sajátosságairól és tényleges politikai stratégiájáról. Annak tényleges alapja ugyanis egy sajátos helyzetértékelés: *míg a konzervatív forradalom hívei a domináns ideológiai apparátusok totális elnyomását érzékelik, a baloldali populizmus képviselői hatalmas politikai vákuum kialakulását detektálják. A balpopulisták úgy gondolják, hogy úr tátog a nagypolitika világában, ami annak*

köszönhető, hogy a globális erők és a domináns ideológia már nem számíthatnak a társadalom többségének támogatására. A centrumban elhelyezkedő szociáldemokrata, liberális és konzervatív irányzatok (az *extreme center*, ahogy Tariq Ali hívja őket besztszellerében) nem képesek válaszolni korunk kihívásaira, így a politika korrupcióba, antidemokratikus gyakorlatokba, tartalom nélküli érdekközlésekbe és öncélú pozícióörzésbe sülyednek (Ali, 2015). A liberális demokrácia intézményei kiürülnek, a korábbi szereplők és nézeteik delegitimálódnak, a politika színterei üressé válnak – miközben alulról/kívülről hatalmas baloldali tüntetések robbannak ki és mozgalmak épülnek fel.

A baloldali populizmus kiindulópontja szerint a 2008-as válság kezelése nyomán létrejött politikai-ideológiai vákuumot csak ezek a mozgalmak, tehát a radikális baloldal töltheti be. A Sziriza és a Podemos lényegében társadalmi mozgalomként kezdte, legtöbb híve a hitelválság szociális következményei, a megszorítások és az „emberek helyett a bankokat mentő” gazdaságpolitikák ellen tiltakozott. Mivel jelentős részük az alterglobalizációs mozgalmakból érkezett, gyanakvással tekintettek a pártpolitikára és a kormányzati pozíciókra éppen úgy, mint az egydimenziós ideológiákra. A tüntetéseken szintén jelen lévő hagyományos antikapitalista szervezetekre pedig azért, mert a kialakult feszült helyzetben inkább forradalmat szerettek volna, mint választásokat nyerni. A baloldali populizmus létrehozói (különösen a tanácsadó szerepet betöltő radikális értelmiségiek) azonban más utat választották. Úgy gondolták, hogy ezek a megközelítések egyszerűen nem használhatók – mégpedig a fentebb említett politikai vákuum jelenléte miatt. A radikálisforradalmi baloldalnak a gazdátlanul maradt politikai centrumot kell elfoglalniuk, hogy saját ügyüket győzelemre vihessék.

Ahogy Stathis Kouvelakis (a Sziriza egyik fő ideológusa) egy vitán kifejtette: a 2010-es évek elejének Görögországát az jellemezte, hogy miközben hatalmas népi elégedetlenségi hullám volt kialakulóban a válságkezelés címén a Trojka által az országra kényszerített megállapodások miatt, ez az elégedetlen tömeg nem feltétlenül volt hajlandó a végsőig elmenni egy rend-

szerkritikus projekt támogatásában (hitelszolgálat felfüggesztése, önellátás, magántulajdon kisajátítása stb.), és nem vonzódtak az ekkori újbaloldal (például az Occupy Mozgalom) kezdeményezéseire sem (Kouvelakis, 2015). Az említett politikai vákuum természete tehát a baloldali populistákat szerint az, hogy miközben egyre nagyobb az ellenérzés a szabadpiaci kapitalizmussal, a neoliberális elvekkel és a globális nagytőkét kiszolgáló helyi elitekkel szemben, az emberek inkább valamiféle választásokon megválasztható, intézményes, reformista, rendszerkonform és a mindennapokban konzervatív megoldásban érdekeltek. A baloldali populisták tehát azért „mennek be” a képviselői demokrácia és az állam intézményeibe, mert a választók többsége aktuálisan ilyen megoldást keres – de csak hogy kiélezzék az alapvető „populista” konfliktust a globális szuperelit és a nép között, megmutatva, hogy a létező politikai intézmények nem kínálnak megoldást a kialakult helyzetre. A cél tehát a baloldali populisták szerint „egy új hegemonia megteremtése”. A társadalmi elégedetlenség okait és a kapitalizmus aktuális állapotát magyarázó rendszerkritikus diskurzusokat kell meghonosítani a széles társadalmi tömegek tagjai között, ezzel párhuzamosan létre kell hozni egy demokratikus-radikális kultúrát a különböző tiltakozó mozgalmakban, a pártokban és a mindennapokban egyaránt (Charalembous–Ioannou, 2020, 17.).

A görög és a spanyol kísérlet rövid távon megfeneklett – Magyarországon alig váltva ki eszmei hatást. Ennek legfőbb oka, hogy 2010 után Orbán Viktor konzervatív forradalma éppen a Trojka, a nemzetközi tőke és a (neo)liberális elitek ellen vívott szabadságharcot – ezért nem tudtak megszületni a balpopulizmus alapját jelentő tipikus társadalmi mozgalmak. A hazai szereplőkre a baloldali populizmus akkor kezdett jelentős befolyást gyakorolni, amikor az előző évtized második felében Bernie Sanders és Jeremy Corbyn az új ideológia nevében kívánt politikai alternatívát megmutatni az amerikai és a brit mainstream politikában. A helyzet ugyanis bizonyos vonatkozásban hasonló volt idehaza is: időközben a korábban említett politikai-ideológiai vákuum betöltésére az autoriter (jobboldali) erők is bejelentkeztek.

A baloldali populizmus képviselői Amerikában és az Egyesült Királyságban úgy gondolják, hogy a bal- és jobboldal közti versengés tétje, hogy melyik szereplő határozza meg a „politika visszatérésének” módját a korábbi posztpolitikai iránnyal szemben (Kiss–Kérégyártó, 2019). Szerintük a „baloldal visszatérésére” volna szükség – kettős értelemben is. Egyrészt az elmúlt harminc év domináns eszméi éppen a baloldali ideológiá(ka)t ütötték ki a vezető szerepből, ezért most ismét méltó helyükre kell helyezni azokat. Rehabilitálni kell olyan fogalmakat, mint az osztályok, a jóléti állam vagy a demokratikus szocializmus; a középpontba kell állítani a klasszikus baloldali témákat, mint az imperializmus, a munka-tőke ellentéte és az egyenlőtlenségek kérdései. Másrészt a politikát újra olyanná kell változtatni, mint a baloldal fénykorában volt: antagonisztikus küzdelemmé. Szalonképessé kell tenni az antikapitalista mozgalmakat és a radikális megoldásokat. Ahogyan Chantal Mouffe, a neves francia politológus megfogalmazza: „a jelenlegi helyzetet leginkább talán populista pillanatnak nevezhetnénk”, amennyiben össztársadalmi lázadásnak lehetünk tanúi a hegemon helyzetben lévő neoliberális elitek és ideológiájuk ellen (Mouffe, 2016, 79.). Ennek részeként az angolszász világban a baloldal megkísérli visszafoglalni a liberális befolyás alá került pártokat és mozgalmakat, új tartalmat adva a liberális demokrácia intézményeinek. Ezek nélkül a politikába nem térhet vissza semmiféle valódi harc, és az emberek a jobboldalt fogják választani, amely képes a radikalizmus látszatát kínálni számukra (uo.).

A domináns ideológiát védő elitek mára mindkét angolszász kísérlettel leszámoltak. Joe Biden és Keir Starmer kimondottan arra kapott felhatalmazást Sanders és Corbyn veresége után, hogy megszabaduljon a baloldali populizmus kalandor kísérleteitől, és a korábbi uralkodó eszmék emberarcú változatát hozzák létre (vö: Rupert, 2000). A *Jacobin* magazin (a balpopulista irányzat egyik legfőbb támogatója) ezt követően különszámban zárta le a Sanders-korszakot, és levonni igyekezett a kudarc negatív konzekvenciáit – a balpopulizmus továbbélésének érdekében.

Ahogy Matthew Karp, az ismert fiatal történész-publicista ebben megfogalmazza, a baloldali populistákat két kellemetlen meglepetés is érte az elmúlt években. Egyrészt az, hogy a rendszerkritikai gondolatok növekvő népszerűségéből nem következik, hogy az emberek radikális baloldali jelöltekre szavaznak majd. Másrészt pedig az, hogy a döntő pillanatban „a demokrata elit egyhangú és kegyetlen ellenállást folytatott nemcsak magával Sanders-szel, hanem a baloldal minden lényegi programjával szemben is. [2020] február folyamán, amikor Sanders megnyerte az amerikai előválasztások során New Hampshire-t és lekörözte a mezőnyt Nevadában, a pánikba esett centrista-liberális kommentátorok felszólították a versenyben maradt demokratákat, hogy egyesüljenek egyetlen Bernie-ellenes jelölt mögött. Egy hét alatt minden liberális jelölt visszalépett és 100 milliós adomány jelent meg Biden számláján – nem éppen a kisemberektől (Karp, 2020). Valójában a baloldali populizmus hívei nem számoltak azzal, hogy az uralkodó ideológia képviselői nemcsak a jobboldali alternatíva elkaszásának érdekében fognak mindent elkövetni, de a baloldallal is kegyetlenül leszámolnak majd, ha az veszélyezteti pozícióikat. Kiderült, hogy a domináns ideológiai képviselői szívesen felkarolják a globalizációkritikus, pacifista, multiellenes, szociális, ökológiai és identitáspolitikai témákat saját eszméik delegitimálásának idején, de csak addig a pontig, ameddig azok a liberális-progresszív elitek esélyeit növelik.

A populista baloldal Magyarországon

Magyarországon a baloldali populizmus ideológiája éppen akkor vált tényezővé, amikor másutt már túl volt csúcspontján, és kijózanító vereségeket szenvedett. Ez az ideológia elszigetelt és tisztavirág-életű kezdeményezés formájában volt csak jelen 2008 után idehaza – gondoljunk a Tamás Gáspár Miklós vezette Zöld Baloldal, az Istvánffy András nevével fémjelzett 4k!, a Kalmár Szilárd irányította Balpárt, a Szanyi Tibor által létrehozott ISZOM esetére, Botka László rövid kampányára, vagy An-

tal Attila és Hegyi Gyula *Szocialista kiáltványára*. A nagypolitika színpadára igen megkésve lépett fel ez az irányzat, mégpedig Karácsony Gergely 2021-es miniszterelnök-jelölti kampánya során, amikor a „99 százalék” nevében az Orbán-rendszer „kiváltságosai” ellen próbáltak egyfajta népi identitást létrehozni.

Bár a Karácsony-féle kezdeményezésnek évekre visszanyúló előzményei voltak (mint a magyar *Jacobin* szerepét betöltő *Mérence*, a brit Momentumra emlékeztető Szikra, az MSZP–Párbeszéd pártszövetség és azok háttérintézményei), maga a megvalósult projekt végül éppen a baloldali populizmus legfontosabb jellemzőit nélkülözte. Alapvetően nem emelte át az új ideológia elsődleges aktuálpolitikai problémafelvetését, mely szerint az a fő kérdés, hogy mi/ki lép a pozícióját globálisan elvesztett domináns elitek, a megkérdőjeleződött centrista-progresszív-(neo) liberális ideológia helyére. Bár a Párbeszéd által szorgalmazott előválasztásnak ez lett volna az értelme, nem a domináns ideológiát kiszolgáló pártok (DK, Momentum) kiszorítását tekintették céljuknak. Nemcsak, hogy asszisztáltak az egyre nehezebben védhető jelöltállítási háttéralkukhoz, de közben felfüggesztették a 2010 előtti politikai osztály ellenzékbe szorult szereplőinek kritikáját is.

De a hazai baloldali populizmus kísérlete azt a feladatot sem tűzte maga elé, hogy olyan rendszerkritikus és demokratikus tételeket és célokat állítson kampánya középpontjába, amelyekkel sem a korábbi domináns ideológia, sem a helyére igyekvő új jobboldal nem ért egyet. Bár Karácsony több, korábban nem tematizált kérdést is eljuttatott a szélesebb nyilvánosságba (lakkhatás, alapjövedelem, klímavész helyzet stb.), ezek a kampányban alig kerültek elő – helyette olyan antiorbánista ügyek vitték a prímet, mint a Fudan Egyetem elleni népszavazási javaslat. Márpedig a baloldali populizmus képviselői világszerte abból indultak ki, hogy az ideológiai küzdelmek idejét éljük: meg kell változtatni a gondolkodásmódunkat és le kell cserélni eszméinket ahhoz, hogy szakítani lehessen a neoliborális gyakorlatokkal, és az elmúlt évek tiltakozó mozgalmi valóban eredményre vezethessenek (Worth, 2020, 101.).

Ha a domináns ideológia képviselői egyet tudnak érteni a baloldallal, akkor továbbra is azt mondhatják az embereknek, hogy a fő baj nem a rendszerrel van, hanem csak a kormánnyal – ezért végső soron őket érdemes választani a hóbortos antikapitalisták helyett. Ha pedig a baloldal ért túlzottan egyet a (neo) liberálisokkal, akkor az új jobboldal zavartalanul mutathatja fel önmagát az egyetlen reális és erős alternatívaként. A hazai baloldali populista kísérletet emiatt középtávon az a veszély fenyegeti, hogy a mögötte álló személyek, szervezetek és eszmék beépülnek a 2010 előtti establishment hálózataiba és eszmerendszerébe. A rendszerkritika ezen megszelídülését erősíti, hogy a hazai ököpolitikai, radikális baloldali és civil aktivista szcéne számtalan szereplője olyan eszköznek tekintette a baloldali populizmust, amely lehetővé teszi egzisztenciális és karrierpozíciók kiépítését a nagypolitika világának peremén az alapvetően szubkulturális buborékban élő, középosztályi fiatalok számára.

Bár Karácsony kezdettől fogva besorolt a domináns ideológiát képviselő liberális erők mögé, és elköteleződése az antikapitalista politika szükségessége iránt kérdéses – ideológiája mégis csak megjelenített egy fontos elemet a balpopulista pártok világképéből. A baloldal és a többség viszonyáról van szó. A hagyományos szociáldemokrata és marxista pártok a többséget a bér munkásokkal azonosították – nem véletlenül jelentett hatalmas fordulatot, amikor a '90-es évektől a harmadik út képviselői (Clinton, Schröder és Blair) azt állították, hogy a fejlett, nyugati társadalomban már a középosztályhoz tartozik a választók döntő többsége, így a baloldali politikának is őket kell képviselnie. A hagyományos baloldal politikai és értelmiségi képviselői azóta is elkeseredett harcot folytatnak azért, hogy a politikát visszaszerezzék a proletariátus számára (prekariátus, szegények stb.), és az „új közép” megközelítését árulásnak tekintik. A kommunizmus és a klasszikus szociáldemokrácia ideje azonban lejárt. A baloldali populizmus világképében ezért a feje tetejére állítja a kérdést: a kiindulópontja nem az lesz, hogy kik vannak többségben „alul”, hanem hogy kik vannak kisebbségben „felül”. Amikor Bernie Sanders az önző milliárdosok által

irányított és kihasznált világról beszél, akkor teljesen világosan mutatja meg ennek az új ideológiának a legfontosabb sajátosságát: a többség negatív meghatározottságát (Vatter, 2012).

A „nép” mint politikai szubjektum tehát nem a munkásosztály helyettesítését vagy elhagyását jelenti a populisták számára. Éppen az osztályharcok logikáját kívánja visszahozni, bár sok tekintetben módosítva azt (Kiss, 2017). Az osztályok széttöredezettisége, a társadalmi sokfélesége és az ipari munkásság háttérbe szorulása eléggé megnehezíti, hogy a dolgozó osztálynak, a proletariátusnak továbbra is vezető emancipációs szerepet tulajdonítsunk. A baloldali populizmus szerint a társadalmi többséget a szenvedés, az igazságtalanság és az egyenlőtlenség konstruálja, amely a „kevesek”, „a kisebbség” által működtetett globális kapitalizmus és a szűk elitek érdekeit szolgáló kormányok tevékenysége nyomán jön létre. Mindenki beletartozik, akit sértenek a felül lévő kevesek (Agustin, 2020, 51.). Nagy részük továbbra is a munkás, aki a hiperglobalizáció munkaerő-piaci viszonyai között sínylődik. Ám éppen úgy tagja az atomizáció, a verseny, az imperialista háború, a válság, az EU, a koronavírus járvány, a klímaváltozás, a dzsentrifikáció, a finanszírozás, a nemi elnyomás, a rasszizmus, a piacosított/leépült közszolgáltatások, a háborúk, a mobilizációs utak befagyásának stb. valamennyi áldozata is. Szakadékok, elnyomás, privilégiumok, válságok, igazságtalanságok és szenvedés mindenütt – ez a „neoliberális kapitalizmus”.

A magyar baloldali populista kísérlet fogyatékoságait persze részben menti, hogy képviselői jól érzékelik a politikai klíma gyökeres megváltozását. Ezzel együtt a korábbi illúziók elpárologtak. Míg a baloldal a 2008-as válság után az ideológiai vákuum téziséhez köthette reményeit, hazai képviselői a koronavírus-járvánnyal, a görög, az amerikai, a brit közélet 2015 utáni eseményeivel a hátuk mögött már korántsem lehetnek optimisták. Az új évtizedbe belépve nemzetközi szinten azt tapasztalhatjuk, hogy létrejött egyfajta ideológiai megrekedtség: az 1989 után uralkodó eszmék már nem tudják betölteni legfőbb funkciójukat (a kritika és az ellenállás kiküszöbölését), de ezzel

párhuzamosan a konzervatív forradalom és a baloldali populizmus híveinek is arra kell berendezkedniük, hogy belátható időn belül nem fogják tudni teljesen kiszorítani azokat és globálisan átvenni a helyüket. A domináns ideológia a társadalom, a nyilvánosság és a gazdaság számtalan területén őrzi korábbi pozícióit, máshol konkurenciái építenek ki hídfőállásokat. A következő éveket igen viharos közéleti küzdelmek, könyörtelen ideológiaépítő kísérletek és szellemileg (is) végtelenül megosztott társadalmak jellemzik majd – annak jeleként, hogy valójában a versengő politikai eszmék egyike sem képes teljesíteni saját ambícióit. Ráadásul arra is számítani lehet, hogy a három meghatározó szereplő közül éppen a baloldali kerül a legkedvezőtlenebb pozícióba – különösen idehaza. Hiszen mindkét vetélytársa a populista eszköztárat alkalmazza – csak éppen összehasonlíthatatlan mértékű erőforrások felhasználásával. Ne felejtjük: a liberális és konzervatív szereplőknek közös érdeke, hogy megszokott játékaikba „ne rondítson bele” egy harmadik szereplő. Ebből a patthelyzetből, vagy Gramsci fogalmát kölcsön véve „állóháborúból” csak kétféle kiút kínálkozik. Az egyik esetben a globális erők a posztmodern kapitalizmus legújabb fejleményeire (a növekvő kontroll és megfigyelés a mindennapokban, a globális szinten kiváltságos helyzetben lévő százmilliók veszélyeztetettségérzése, a technikai fejlődés ökológiai- és transz/posztthumán következményei stb.) reagálva egyszerűen maguk cserélik le a korábbi domináns eszméket és politikai elitéket. Ennek lehetséges módjáról írtam legutóbbi könyvemben. (Kiss, 2021) A másik esetben ugyanezen fejlemények hatására egy külső és marginális ideológia emelkedik fel és válik képesé arra, hogy a status quót megkérdőjelezze. A rendszerkritikus baloldalnak az utóbbi irányban érdemes a helyét keresnie.

IRODALOM

- Abercombie, Nicholas – Turner S. Bryan (2014): *The Dominant Ideology Thesis*. New York, Routledge
- Agustin, Garcia Oscar (2020): *Left-Wing Populism. The Politics of the People*. London, Emerald Publisher
- Ali, Tariq (2015): *The Extreme Centre: A Warning*. London, Verso
- Beck, Ulrich (2001): *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Cambridge, Polity Press
- Békés Márton (2020): *Kulturális hadviselés. A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Budapest, KKETTK Közalapítvány
- Boltanski, Luc (2008): *Rendre la réalité inacceptable. À propos de „La production de l'idéologiedominante”*. Paris, Demopolis
- Charalembous, Giorgos – Gregoris Ioannou (2020): *Left Radicalism and Populism in Europe*. London–New York, Routledge
- Corcuff, Philippe (2020): *A 30-as évek árnyai feltámadnak, míg a baloldal toporog*. Budapest, L'Harmattan
- Csizmadia Ervin (2016): A tranzitológiának vége, felejtjük el? *Politikatudományi Szelme*, (25)2., 135–153.
- Dean, Jodi (2012): *The Communist Horizon*. London, Verso
- Della Porta, Donatella – Massimiliano Mosca (2006): *Globalization From Below: Transnational Activists And Protest Networks*. Minnesota, University of Minnesota Press
- Ferrero, Guglielmo (2001): *A hatalom: A legitimitás elvei a történelemben*. Budapest, Kairosz
- Fisher, Mark (2018): Kilépés a vámpirkastélyból. *www.aszem.info*, május 5.
- Földes György (2019): A globalizáció mint erkölcsi probléma. In.: Földes György: *Pluszminusz 30: Esszék a közelmúltról és a közeljövőről*. Budapest, Napvilág Kiadó, 95–115.
- Freeden, Michael (2013): The Morphological Analysis of Ideology. In: Freeden, Michael – Marc Stears: *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford, Oxford University Press
- Gagy Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, (6) 21., 298–316.
- Gramsci, Antonio (1971): *Selections from the Prison Notebooks*. London–New York, International Publishers Co.
- Karp, Matthew (2020): Bernie Sanders's Five-Year War. *Jacobin.com*, július 26.
- Kiss Viktor – Kerékgyártó Ágnes (2019): A politika visszatérése? Chantal Mouffe és a baloldali populizmus. *Kellék*, (30) 61., 173–191.
- Kiss Viktor (2017): Marxizmus az osztályharc után. Ernesto Laclau és Slavoj Žižek vitája a populizmusról. *Fordulat*, (9) 22., 30–53.
- Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldal új korszaka felé*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Kiss Viktor (2021): *Kívül/Belül: Egy új politikai logika*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Klein, Naomi (2004): *No logo!* Budapest, AMF-Tudatos Vásárlók Egyesülete

Kouvelakis, Stathis (2015): Syriza and Socialist Strategy. *youtube.com*, február 26.

Langman, Lauren (2015): An Overview: Hegemony, Ideology and the Reproduction of Domination. *Current Sociology*, (28)1., 1–8.

Marx, Karl (1960): *A német ideológia*. Budapest, Kossuth, 11–530. /Marx és Engels Művei (MEM) 3./

Mouffe, Chantal (2016): *For a Left Populism*. London, Verso

Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei*. Budapest, Osiris

Rupert, Mark (2000): *Ideologies of Globalization. Contending Visions of a New World Order*. London – New York, Routledge

Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó

Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Budapest, Napvilág Kiadó

Steger, Manfred B. (2009): *The Rise of the Global Imaginary: Political Ideologies from the French Revolution to the Global War on Terror*. Oxford, Oxford University Press

Steger, Manfred B. (2013): Political Ideologies in the Age of Globalization. In: Freedon, Michael – Marc Stears (eds.): *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford, Oxford University Press, 98–120.

Susen, Simon (2015): Towards a Critical Sociology of Dominant Ideologies: An Unexpected Reunion between Pierre Bourdieu and Luc Boltanski. *Cultural Sociology*, (10)2., 1–51.

Szabó Tibor (2002): A hatalom és a legitimáció teoretikusa: Ferrero. *Politikatudományi Szemle*. Vol. 13., No. 2., 293–299.

Vaidhyanthan, Siva (2018): *Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy*. Oxford, Oxford University Press

Vatter, Michael (2012): The Quarrel Between Populism and Republicanism: Machiavelli and the Antinomies of Plebeian Politics. *Contemporary Political Theory*, Vol. 11., No. 3., 242–263.

Worth, Owen (2020): Corbyn, Sanders and the contestation of neoliberal hegemony. in: Charalambous, Giorgos – Ioannou, Gregoris: *Left Radicalism and Populism in Europe*. New York, Routledge 89–106.

Zizek, Slavoj (1997): Multiculturalism or the Cultural Logic of Transnational Capitalism. *New Left Review*. Vol. 1., No. 225., 28–51.

Zizek, Slavoj (2006): *The Universal Exception*. London, Verso

Egyenlőség, struktúra, ideológia